

УДК 78.035 (477)

Горенко-Баранівська Л. І.

МУЗИЧНО-ПРОСВІТШЦЬКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті розглядаються музично-просвітницькі аспекти діяльності видатного українського філософа Григорія Сковороди. На основі архівних матеріалів та документальних джерел висвітлено життя Г. Сковороди як філософа, просвітителя, поета і музиканта, а також: його роль у розвитку національної музичної культури другої половини XVIII ст.

В історії XVIII ст. одне з почесних місць займає культурно-громадська діяльність вихованця Києво-Могилянської академії, видатного українського мислителя, просвітителя та митця Григорія Сковороди. Предметом наукових досліджень давно вже стала філософська та літературна спадщина Г. Сковороди, що знайшло відображення в українській історіографічній думці. Дослідження музично-просвітницької діяльності та музично-поетичної творчості Г. Сковороди характеризується тим, що вони є складовою філософсько-естетичної системи митця, а також невід'ємною частиною його життя і діяльності.

Реконструкція біографічних відомостей про Сковороду-музиканта, поета та композитора ґрунтується, в основному, на мемуарних матеріалах М. Ковалінського, В. Ерна, історика Київської академії В. Аскоченського, письменника й драматурга Г. Квітки-Основ'яненка; працях основних дослідників творчості Г. Сковороди – І. Срезневського, Г. Данилевського, а також музикознавчих дослідженнях О. Шреєр-Ткаченко, П. Маценко, М. Боровик, І. Іваньо та ін. [1].

Музика займала поважне місце в житті філософа й митця і була постійною супутницею його громадської, наукової та творчої діяльності. Музичні здібності Г. Сковороди виявилися з дитинства, а першим його музичним інструментом, яким він майстерно володів, була сопілка або свиріль. Яскравіше проявили себе вокальні здібності в період навчання в сільській школі, де Г. Сковорода здобув і початкову освіту. З 1738 по 1742 р. він навчається у Києво-Могилянській академії, де музика й поезія, а також спів у академічній капелі стають його улюбленими заняттями. З 1742 р. музичну освіту Г. Сковорода продовжив у Петербурзі, куди потрапив під час чергового набору українських співаків до Придворної капели. Так, у реєстрі 17 українців-співаків Придворної імператорської капели значиться під № 7 «альтист - Григорій Савельєв син Сковороди», який протягом 1743 р. перебував на службі при імператорському дворі у Петербурзі. Відповідно до указу імператриці Єлизавети Петрівни від 2.05.1743 р. проголошено: «Пока они певчие в службе Ея Императорскаго величества будут, дома в Киеве і в Малой России, где живут отци і матери, братья и сестри, их с ними неврозделе от всяких податей, служб и постоев уволить», зокрема «Лубенского полку в местечке Чорнухах, а содержит мать его Пелагея Степанова дочь Шенговеевна». Копії імператорського указу та реєстр співаків було надіслано «в военную коллегию», Київську губернську канцелярію, а також гетьману К. Г. Розумовському. Ці архів-

ні документи є важливим джерелом, оскільки фіксують прізвище, ім'я та по батькові 17 українських співаків (як відомо, при реєстрації в Петербурзі прізвищем українських співаків ставали їхні імена по батькові). Крім того, документи подають відомості про місце проживання співаків в Україні та склад родини. Серед сімнадцяти «малолетних певчих» зареєстровано: «Марко Артемьев син Коноплевич, Кирило Васильев син Котляров, Матвей Афондеев син Харисименко, Михайло Лаврентей Киприянов, Андрей Васильев Голдис, Никита Акимов син Боженко, Григорій Савельев син Сковороди, Иван Иванов син Макаренко, Семен Агафонов син Малка, Михайло Акимов син Кудлаєнко, Федор Григорьев син Лапинский, Федор Якимов син Гамалея, Степан Степанов син Андреевский, Андрей Григорьев син Туманского, Василь Осипов син Калинович, Иван Семенов син Михайлов, Иван Кирилов син Хвастаед» [2]. Усі зазначені в списку співаки походили з полків Лівобережної України, а також деякі з них належали до відомих родин генеральної та полкової старшини лівобережного уряду Гетьманщини (Гамалея, Боженко, Туманський, Лапинський та ін.)

Отримавши ґрунтовну музичну освіту в Петербурзі, Г. Сковорода здобув звання «придворного уставщика», який поєднував функції заспівувача в хорі, вчителя співу та диригента. Це звання отримували кращі півчі Придворної капели. Уставщик носив особливе вбрання і мав власні клейноди - булаву. Про цей період життя Сковороди у Петербурзі занотовано в «Отрывках из записок» І. Срезневського: «Перебуваючи там близько двох років, він склав голос духовної пісні "Іже херувими", яка й досі відома у сільських церквах на Україні». У серпні 1744 р. разом із співаками й почтом імператриці Єлизавети Петрівни, яка відвідала Київ та інші міста, Григорій Сковорода повернувся в Україну, а також дістав дозвіл залишитися в Києві для продовження навчання в Академії (до 1750 р.). Як зазначає М. Ковалінський, у період навчання Г. Сковорода «сочинил духовные концерты, положи некоторые псалмы на музыку... Сверх церковной, он сочинил многие песни в стихах и сам играл на скрипке, флейттравере, бандуре и гусях - приятно и со вкусом» [3].

З 1750 р. Г. Сковорода разом з російським генералом Вишневським перебуває в Угорщині, Північній Італії, Австрії, Словаччині. Користуючись цією нагодою, він відвідує Відень, Офен, Пресбург та їх околиці; знайомиться з філософією французьких просвітителів, набуває майстерності у володінні іноземними мовами (серед них:

латинь, німецька, грецька). Очевидно, відбувалися зустрічі з митцями та музикантами, але документальні відомості поки що відсутні [4]. Після повернення з-за кордону, 1753 р. Сковорода розпочав свою педагогічну діяльність, ставши викладачем піітики у Переяславському колеґіумі, де написав «Рассуждение о поэзии и руководстве к искусству оной». Упродовж п'ятнадцяти років він вчителював як у духовних школах, так і приватно. Як вважають біографи, Сковорода періодично працював домашнім учителем у малоросійського поміщика Степана Томари. Як відомо з документальних джерел, домашнє виховання у середині XVIII ст. включало й уроки музики, співу та поетичного мистецтва.

Після короткого перебування Сковороди у Москві, а також Троїце-Сергіївй лаврі, де здобув авторитет ученого, повернувся в Україну. Протягом 1759-1769 рр. він викладав піітику, синтаксис, грецьку мову та «благодравіє» у Харківському колеґіумі. За висновками дослідника Г. Данилевського, цей період митця пов'язаний з музично-поетичною діяльністю («складав духовні концерти, поклав деякі псалми на музику і стихіри»). Крім того, у Харкові відбувалися музичні вечори за участю Г. Сковороди, де він «співав ргіто, а важкі solo виконував на своїй флейті, як називав він сопілку, що сам її удосконалив». З 1769 р. Г. Сковорода остаточно залишає викладацьку діяльність й стає мандрівним учителем, філософом і народним співцем. Майже 25 років він мандрує по території Лівобережної (колишньої Гетьманщини) та Слобідської України, навчає козацьких та селянських дітей грамоти, зокрема й музичної.

Таким чином, постать Сковороди як культурно-освітнього діяча, музиканта й композитора можна реконструювати на основі біографічних відомостей фрагментарного типу, а також звертаючись до мемуарних та архівних матеріалів. Крім того, у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві виявлено листи Г. Сковороди до живописців Я. І. Долганського та Єрмолова (1773 р.), які висвітлюють мистецькі зв'язки філософа початку 80-х рр. XVIII ст. [5].

Слід відзначити, що при дослідженні філософської, наукової та творчої діяльності Г. Сковороди важко провести чіткі кордони або відокремити їх, оскільки вони органічно переплітаються з іншими сферами його діяльності.

Так, музика стала для Г. Сковороди одним з важливих засобів прояву та поширення своїх філософських ідей, соціальних поглядів. Саме через мистецтво філософ знайшов шлях до людського серця, до пробудження людської думки.

Тому він не просто переймає філософські, релігійні формули буття для характеристики навколишнього світу, життя, а діалектику філософії реалізує в музично-діалектичній формі.

Музично-поетичну спадщину Сковороди презентують канти, псалми та пісні. Саме ці жанри були популярними і поширеними серед різних верств населення тогочасної України. Вони охоплюють такі сфери суспільного життя, як духовне, світське та народне. Особливо «шанував Сковороду простий український народ,- писав відомий дослідник української старовини Д. І. Яворницький,- а його пісні ставали репертуаром для широких мас» [6]. Як повідомляється у спогадах, Г. Сковорода був не тільки автором творів, а й першим виконавцем їх, акомпануючи на одному з музичних інструментів. Це свідчить про зразок поєднання таланту поета, композитора і професійного музиканта-виконавця. Він майстерно володів грою на кількох музичних інструментах, тому мав змогу ширше ознайомитися з практикою світської вокально-інструментальної музики, перебуваючи в Петербурзі та під час подорожі по країнах Західної Європи.

На жаль, музично-поетичні твори Г. Сковороди не фіксують запис мелодії чи акомпанемент. Але відсутність автентичних записів не відкидає сквородинські канти й пісні з предмета музично-теоретичного дослідження.

Музично-поетичну спадщину Сковороди зберегло для наступних поколінь не друковане слово, а усна народна традиція, адже жодна пісня за життя автора не була надрукована. Цікаві форми розповсюдження пісенної творчості Г. Сковороди. Свої твори він сам переписував і дарував друзям, учням та знайомим: «Благословенним вважався той дїм, де він оселявся хоча б на декілька днів». Велике значення відіграли традиційні охоронці пісенної культури - українські співаки-бандуристи, лірники, які підхоплювали його вірші й духовні канти і розспівували їх по теренах Наддніпрянщини та Слобожанщини, іменуючи їх «псалмами». Так слава про митця-філософа рознеслася далеко й швидко. Пісенні твори Сковороди ставали репертуаром для широкого кола демократичних верств населення, звучали серед козацтва, селянства, міщанства, чумаків, бурлаків, що сприяло його популяризації. Крім того, музично-поетичні твори автора розповсюджувались у рукописних списках та копіях серед освічених верств тогочасної України, зокрема нащадків гетьмансько-старшинського середовища. Так, пісні Г. Сковороди були в репертуарі мандрованих дяків, співаків та регентів, які подорожували по містах України, Білорусі, Росії та Європи.

Пісні Г. Сковороди ввійшли у педагогічну практику XVIII ст. й стали навчальним репертуаром. Видатний український композитор, вихованець Київської академії та диригент її хорової капели Артем Ведель (Ведельський) співав пісні «Ах счастье, счастье», «Ах ты, свете лестный» з хором хлопчиків - про це свідчить згадка у статті відомого історика В. І. Аскоченського [7]. До найпопулярніших серед народу належить одноголосна пісня-псалма Сковорода «Ах ушли мои лета». Це єдина відома на сьогодні пісня, надрукована з мелодією ще за життя філософа-музиканта. Відома пісня Сковорода «Всякому городу нрав і права» покладена згодом в основу характеристики сатиричного образу Возного в опері «Наталка Полтавка». Ця найпопулярніша пісня введена в оперу І. Котляревським [8].

Перш за все Г. Сковорода збагатив музично-поетичну творчість новою тематикою, новими мотивами й образами, близькими та зрозумілими народу. У свою чергу, вірші в його творах виконували важливу соціальну функцію й були дієвим засобом втілення й пропаганди нових ідей того часу. Так, лірико-філософський роздум над долею людини, відчуття щастя, душевного заспокоєння Сковорода пов'язує зі станом природи (ліричні пісні «Ах поля, поля зелені» (відома під назвою «Полевая песня господина Сковороды»), «Ой ты, птичко жолтобоко», «Стоит явор над горою» (нотний запис творів у збірнику С. Карпенка «Васильківський соловей». - К., 1864). Саме пісні про природу та її красу - нові для української лірики XVIII ст. і займають значне місце у творчості Г. Сковорода («Весна люба, ах, пришла», «Зима люта, ах, пройшла»). Очевидно, існували лірницькі та кобзарські переробки й імпровізації пісень Григорія Сковорода, де поєднувалися тексти різних пісень - фольклорних та сквородинських. Тому деякі пісенні тексти значно віддалені від первісного задуму автора.

Доцільно ставити питання про дослідження *музичної мови пісенної творчості* Григорія Сковорода, яка, з одного боку, тяжіє до народнопісенного мелосу, а з іншого - є синтезом елементів старого стилю кантів. Водночас його пісні знаменують народження нового жанру - сольної пісні з інструментальним супроводом, якому Сковорода надав нового напрямку, розширивши вузькі тематичні кордони лірики XVIII ст. Лірика громадянська, філософська, лірика краси й гармонії природи, скорботна лірика - так розширилося коло образів сквородинської лірики, яке й зумовило шляхи подальшого розвитку української пісні-романсу в кінці XVIII - на початку XIX ст.

Талановитий філософ-музикант Г. Сковорода для більш яскравого й переконливого висловлення часто звертається до засобів і термінології музичного мистецтва. Тому в багатьох його морально-філософських творах існують посилання на пісні, канти або псалми; відбувається застосування форми «філософського» діалогу, типового для музичних жанрів, а також основна мораль (висновок) твору втілюється у пісенно-поетичній формі (як, наприклад, пісенька з байки Г. Сковорода «Чиж и щиглик» звучить так: «Лучше мне сухарь с водою, нежели сахар с бедою»).

Визнаючи роль і місце культурно-просвітницької діяльності Г. С. Сковорода в історії українського народу, І. Срезневський підкреслював: «За авторитетом, якого він зажив, Сковорода можна назвати мандрівним університетом і академією». Музично-поетична діяльність Г. С. Сковорода стала класичним взірцем для характеристики культурно-освітнього руху другої половини XVIII ст. в Україні, а також його легендарна пісенна творчість мала вагоме значення у культурно-мистецьких процесах та у становленні нового жанру (побутової української пісні-романсу з інструментальним супроводом) у національній професійній музичній культурі другої половини XVIII - початку XIX ст.

1. Шреер-Ткаченко О. Я. Григорій Сковорода - музикант. - К.: Муз. Україна, 1972. - 94 с; Боровик М., Іванько І. Новознайденний музичний твір на слова Григорія Сковорода // Народна творчість та етнографія. - 1971. - № 2. - С. 67-70.
2. ЦДІАК України. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. 19254. - Ч. 1. - Арк. 135-137; Козицький П. О. Замітки про Григорія Савича Сковороду (ІР НБУВ- Ф. XXXIX- Спр. 222, - Арк. 1).
3. Ковалинський М. Життя Григорія Сковорода. Писана 1794 года в древнем вкусе // Григорій Сковорода. Твори: В 2-х т. - К.: АН УРСР, 1961. - Т. 2. - С. 487-535.
4. Горенко-Баранівська Л. І. Мистецькі зв'язки вихованців Кисво-Могилянської академії з центрами європейської

культури XVII-XVIII ст. // Наукові записки НаУКМА. - Т 20. Спец. випуск: В 2-х ч.: Ч. 1. - К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. - С. 147.

5. ЦДІАК України. - Ф. 221. - Оп. 1. - Спр. 421. - Арк. 2 - 5.
6. Эварницкий Д. И. Пояснительный текст к рисункам С. И. Васильковского и Н. С. Самокиша, альбом «Из украинской старины». - СПб., 1900. - С. 19.
7. Аскоченский В. И. Русский композитор Веделев // Инвалид. 28 квітня 1854 р. - № 94. - С. 4.
8. Історія української музики: В 6-ти т. / Редкол.: М. М. Гордійчук та ін. - Т. 1. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 251.

L. Horenko-Baranivska

MUSICAL AND INSTRUCTIVE ASPECTS
OF THE ACTIVITIES OF HRYGORIY SCOVORODA

In the article scrutinize musical and instructive aspects of the activities distinguished Ukrainian philosopher Hrygoriy Scovoroda. Basing on archival materials and documentary sources, the article attempts the life of educator, philosopher, poet and musician Hrygoriy Scovoroda and the role in the development of national musical culture of the second half 18th century.